

İSLAM İKTİSADINDA İHTİYAÇ KAVRAMI**Veli SIRIM¹****Özet**

İslam dini insanı geniş bir çerçevede ele alır. Buna göre insan, birçok önemli özelliği bünyesinde barındırır, bir bakıma kâinatın küçük bir modelidir. İslam'a göre insanın dünyaya gönderilme sebeplerinden birisi dünyanın güzel ve yaşanabilir hale getirilmesidir; dünyanın ziyan edilmesi, yaşanmaz bir hale getirilmesi değildir. İslam iktisadi yaklaşımında insan, ahlakî değerlere sahiptir ve bu değerler onun tüm ekonomik kararlarında etkili olur. Bu açıdan her birey sadece kendini düşünmez. Bütün toplumun menfaatini ve refahını düşünür. Bencil değildir paylaşımcı ve adildir. Yeri geldiğinde toplum menfaati ve refahını kendisinden önce düşünür. İslam insanı ihtiyaçlarını karşılar ve menfaatlerini sonuna kadar değerlendirir. Fakat bunu Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde, makul ölçüleri gözeterek gerçekleştirir. Kısacası İslam insanının ihtiyaçlarına "İslam insanı" olma yolunda sınırlar konulur. Bu makalede, "bireysel özgürlük" adına ihtiyaçların sınırsızlığı anlayışını temel eksen olarak kabul eden Batılı iktisadi yaklaşımdan farklı olarak, İslam'ın ihtiyaç konusundaki temel yaklaşımları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhtiyaç, İslam İnsanı, Üretim, Tüketim.**NEED AS A CONCEPT IN ISLAMIC ECONOMICS****Abstract**

Islam as a religion embraces human being in a broad frame. According to this, human being has several significant characteristics inside; in other words, human being is a small model of the universe. According to Islam, one of the reasons why human beings were sent to the world is to make the world beautiful and liveable instead of making the world uninhabitable and wasted. In Islamic economic approach, human beings possess moral values and these values are effective in all their economic decisions. In this respect, not everyone thinks only of herself / himself. S/he thinks about the interests and prosperity of the whole society. S/he is not selfish, is a sharer and fair-minded. If it is necessary, s/he firstly considers interest and prosperity of the society instead of her/himself. A Muslim meets the needs and evaluates her/his interests until the end. But s/he does so within the framework of the commandments and prohibitions of Allah/God, with regarding reasonable measures. To sum up, Islam determines limits needs of human being of Islam on the way of being "Homo Islamicus". In this article, unlike the Western economic approach, which regards the concept of limitlessness of needs as the fundamental axis in the name of "individual freedom", the main approaches of Islam on need will be addressed.

Keywords: Need, Homo Islamicus, Production, Consumption.**Özgün Araştırma / Original Article**¹ Sorumlu yazar/Corresponding Author, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Türkiye, vsirim@nku.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0002-8130-6153.

Copyright © 2016-2018 IBAD

ISSN: 2536-4642

GİRİŞ

İnsanlar hayatlarını sürdürebilmek için bir takım mal ve hizmetlere ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaçlarını gidermek için de üretim faaliyetinde bulunurlar.

Gerek üretim faaliyetleri, gerekse üretimde kullanılacak üretim faktörlerinin sevk ve organizasyonu ve gerekse üretim sonrası elde edilecek bölüşümün gerçekleştirilmesi aslında çok temel bir ekonomik kavramın o ekonomik sistem tarafından nasıl algılandığına ve o kavrama ne şekilde bir çerçeve çizildiğine bağlıdır. Bu kavram “ihtiyaç”tır.

Batılı iktisadî yaklaşıma göre insanların ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluk bulunduğu noktadan hareket edilir. Buradan hareketle de iktisat ilmini “kıt kaynakları sınırsız olan ihtiyaçlar arasında bölüşürmenin ilmidir” şeklinde tarif ederler. Aslında bu tanım ve yaklaşım kapitalist iktisadi sistemin bir özetidir. Zira bu sistem, insan ihtiyaçlarının sınırsızlığı esasının üzerine kurulmuştur (Dinler, 2010, s. 6). Kıt kaynaklar “arz” cephesini oluştururken sonsuz ihtiyaçlar ise “talep” cephesini meydana getirir. Bu kurguya göre talep hem nitelik hem nicelik olarak sürekli artma eğiliminde iken, bunu karşılayacak kaynaklar sınırlıdır.

Burada sınırsız olarak kabul edilen olgunun ihtiyaç adı altında “arzular” olduğuna dair yorumlar vardır. Zira ihtiyaçların tatmin edildikçe şiddetlerini kaybetmeleri bizzat batılı iktisatçılar tarafından da kabul edilmiş “Azalan Marjinal Fayda” adında bir iktisadi yasa ortaya konulmuştur. Bu durumda fizyolojik temelli olan ihtiyaç tatmin edildiği oranda azalmaktadır. Hatta bir noktadan sonra negatife dönmektedir. Bir süre sonra aynı ihtiyaç tekrar etse de yine aynı seyir izlenecektir (Dinler, 2010, s. 115). Bu durumda psikolojik olan arzuların harekete geçirilmesiyle ihtiyaçların veya ihtiyaç olarak gösterilen ve benimsetilen şeylerin sınırsızlığından bahsedilecektir. Bu ise aslında ihtiyaçların karşılanması ve tüketimle birlikte tatminin artırılması çabası değil, üretimin ve gelirin sürekli artırılmasına yönelik bir ekonomik sistem kurgulama çabasını ortaya koyar. Kısacası kapitalizm, insan tabiatındaki arzuların, ihtirasların ve başkalarından farklı olma duygusunun sonsuzluğunu kullanacağı bir üretim mekanizması kurgulamıştır. Üstelik bunu kaynakları kıt olarak kabul etmesine rağmen, sürekli geliştirilen yeni üretim teknolojileriyle kitlesel boyutlarda gerçekleştirmektedir.

Buna karşılık İslam ise maddî haz ve tatminin yerine manevî haz ve tatminin sınırsızlığını esas alan bir ihtiyaç yaklaşımını ortaya koymuş, üretim, bölüşüm ve tüketim esaslarını bu esas üzerine kurgulamıştır.

Bu makalede, İslam’ın ihtiyaç kavramıyla ilgili temel yaklaşımları, bu yaklaşımların bireysel ve toplumsal hayatı nasıl şekillendirdiği ve yönlendirdiği üzerinde durulacaktır.

İSLAM’IN İNSANA BAKIŞI

İslam insanının üç denge üzerinde inşa edildiğini söyleyebiliriz: İnsan dengesi, insan-kâinat dengesi, insan-toplum dengesi.

Kâinat insan için yaratılmıştır. Kâinatın dengesi, maddenin mânâya, ruha tabi olmasıyla gerçekleşir. Aynı kural insan için de geçerlidir. İnsan aşırılıklardan kaçınarak, yani itidalle davranarak maddî dengeye ulaşır. Aşırılıklardan kaçınan insan kendi aleminde maddî ve manevî dengeye ulaşacak, kâinatta câri olan dengeye uyumla hale gelecektir. Böylece insan küçük bir kâinat, kâinat ise büyük bir insan haline gelecektir. Aynı itidal yaklaşımı insan-toplum dengesi için de geçerlidir. Zira toplumun dengesi adalet esasının üzerinde sağlanabilir (Tabakoğlu, 2005, s. 48-49).

İnsanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gerçekleştirilen üretim faaliyetlerine önem veren İslam dini, bu yönde kendi belirlediği prensipler doğrultusunda bir çerçeve belirlemiştir. Aynı durum, ihtiyaç kavramı için de geçerlidir. İnsan ve toplumla ilgili diğer tüm konularda olduğu gibi bu konuda da dünyevî-uhrevî yaklaşım birlikte değerlendirilmiş, bu kavrama “Homo-Economicus” perspektifinden değil “Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi” olan “Homo-Islamicus” eksenli bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

İnsan, sadece bedenden ve maddî yapıdan ibaret değildir. İnsanın ruhu ve ruhla bağlantılı giderilmesi gereken ihtiyaçları vardır.

İslam'a göre insanın yaratılış sebebi ibadet/kulluk olduğu (Zariyat Suresi; 51:56), doğrudan farz ibadetlerin dışında "Salih amel" kapsamında yer alan tüm faaliyetlerin de ibadet sayıldığı, salih amel işleyen kulların ebedî hayatta Cennetle mükâfatlandırılacağı (Bakara Suresi, 2:25) bildirilir. Bu önemli noktalar dikkate alındığında, sosyal statüsü ne olursa olsun her Müslüman ferdin yaptığı her davranışını, gerçekleştirdiği her üretim ve tüketim faaliyetini, "rasyonel insan" yaklaşımıyla değil "yeryüzünde Allah'ın halifesi olan insan" (Nur Suresi, 24:55) yaklaşımıyla gerçekleştireceğini rahatlıkla anlayabiliriz. Bu açıklamadan hareketle bir iktisat süjesi olarak insan şu şekilde modellenebilir:

"Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibadet heyecanı içerisinde yapan müteşebbis ve rasyonel bir Müslüman" (Tabakoğlu, 1987, s. 23).

İslâm'a göre insan, iktisadî hayatta bir Homo-Economicus (İktisadî Adam) gibi davranmamalıdır. Bunun yerine "Allah'ın ipine sımsıkı sarılıp ayrılmayan" bir Müslüman İnsan (Homo-Islamicus) modeli esas alınmalıdır. Bu Müslüman insan, iktisadî hayattaki davranışlarında, kendisinde yaratılıştan mevcut olan nefsinin tatmin ve menfaatlerini maksimize etme duygularını, Allah'ın emir ve yasaklarıyla makul ölçülerde düzenlemeye çalışan insandır (Zaim, 1992, s. 59).

İslam'ın iki temel kaynağı Kuran ve Sünnet, insanın iktisadi davranışlarını, ahlaki değerlerini ve davranışsal standartlarını biçimlendirmektedir. Bu nedenle Homo-Islamicus, Allah'a (c.c.) inanmalı; Kuran-ı Kerim ve sünnete uymalıdır. Bu iki kaynağa göre tüm hayatını şekillendiren Homo-Islamicus, adil, hayırsever, yardımsever ve sosyal sorumluluk sahibidir (Görmüş, 2015, s. 164).

İslami kurallara uyan insan için Kuran-ı Kerim ve Sünnet ile getirilen kurallar en mükemmel kurallardır. Bu kurallara uyan insan eşya ve diğer insanlara tahakküm etmeyecek, diğer insanları "kendisinin kurdu" olarak görmeyecektir (Chapra vd. 1991, s. 171)

İslami insan da aslında rasyonel ve faydasını maksimize etmeye çalışan biridir, ancak İslami açıdan rasyonellik Batı iktisadi anlayışındaki rasyonellikten çok farklıdır. Sadece kısıtlı bir zaman dilimi için öz çıkarlarını dikkate almamakta; sonsuz zamanı, dünya hayatıyla birlikte ahiret hayatını düşünerek kararlarını almaktadır (Görmüş, 2015, s. 166). Bu özellik şu âyetlerde açıkça vurgulanır:

"Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar. Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar. İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır." (Bakara Süresi, 2:2-4).

Homo-Economicus, sadece kendi kişisel çıkarını düşünen bencil bireydir. İslam insanı ise şahsî ve ailevî ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra içinde bulunduğu cemiyete faydalı olmaya, yakınlarına yardımcı olmaya, hayırlı eserler kazandırmaya çalışır (Çobanoğlu, 2013, s. 94-95). İslami birey kendi ihtiyacı karşılandıktan sonra sosyal çevresini de dikkate alan bireydir (Dilek vd., s. 2017-1).

Bu özellik şu âyette vurgulanır:

"Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: İhtiyaçtan arta kalanı. Allah size âyetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz." (Bakara Süresi, 2:219).

Bu âyette de görüldüğü gibi İslam, insanın kendi çıkarını düşünmesini inkar etmemekte, insanın aynı zamanda sosyal çıkarları da düşünmesini tavsiye etmektedir (Asutay, 2007, s. 8).

Aynı ilke üretim cephesi için de geçerlidir. İslami üreticiler, kârını maksimize etme prensibiyle hareket etmez. Toplum faydasını da düşünerek üretim kararlarını verecek, adil veya tatmin edici kar ile yetinmesini bilecektir (Dilek vd. 2017-2, s. 639)

İSLAM İKTİSADINDA İHTİYAÇ

Batı kaynaklı iktisadi yaklaşıma göre ihtiyaç fert veya toplum tarafından hissedilen yokluk olarak tanımlanır. Ekonomik alanda söz konusu yokluk bir mal veya hizmet olarak belirir. Dolayısıyla tüm ekonomik faaliyetlerin nihai amacı ihtiyaçları tatmin etmeye çaba harcamak olarak gösterilir (Burhan,1984, s. 18). Bu yaklaşıma göre insanların ihtiyaçları sonsuz, bunları karşılayacak kaynaklar ise kıttır. Bireylerin istek ve arzuları, iyi veya kötü olduğuna bakılmaksızın sınırsız olarak kabul edilmektedir (Dinler, 2010, s. 14). Bu kabulde ihtiyaç olarak görülen veya gösterilen şeyin o an içinde

tatmin edilmesi gerektiği göz önünde tutulması etkilidir. İhtiyaçları sınırlayan en önemli unsur ise kaynakların kıt, yani sınırlı oluşudur.

Diğer yandan günümüz iktisatçıları ihtiyaçları zorunlu, kültürel ve lüks ihtiyaçlar şeklinde bir ayırıma tabi tutarlar. Bu görüşe göre beslenme, giyinme ve barınma gibi zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan bireyler, eğitim, kültür, spor gibi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. Bundan sonra da otomobil, bilgisayar, elektronik aletler gibi bir takım lüks mal ve hizmetlere yönelirler (Dinler, 2010, s. 13).

Üretim alanında gerçekleştirilen yeni teknolojiler, günümüz insanlarını özellikle kültürel ve daha da ötesi lüks mal ve hizmetleri ihtiyaç kategorisi içine dahil etmeye yöneltmiştir. Bilgi-iletişim ve haberleşme araçlarının yanı sıra, reklamcılık ve pazarlama alanındaki gelişmelerle bireylerin isteklerini ihtiyaca dönüştürme ve ihtiyaçlar listesinin sınırsızlığını daha da perçinleme adına sürekli adımlar atılmaktadır. Üstelik insanlar sadece maddî hazlara ulaşma değil, sosyal statü kazanma, takdir görme, farklı olma ve öne çıkma gibi bir takım arzularını tatmin adına “ihtiyaç” etiketi altında bir tüketim çılgınlığına sürüklenmektedir. Zira üretilen ürünlerin satılarak kar elde edilebilmesi için ihtiyaçların farklılaştırılması ve yeni ihtiyaçların ortaya çıkarılması gerekmektedir (Erkan, 2004, s. 163).

İhtiyaçların sonsuz olarak kabul edildiği Batılı iktisadi görüşe göre, ihtiyaçların önündeki en büyük engel ise elde edilen gelirin sınırlı oluşudur. Bu yaklaşıma göre birey, “sonsuz sayıdaki mal ve hizmet içinden” kendisine en fazla fayda sağlayacak mal ve hizmet bileşimlerini seçmekte serbesttir. Ancak bu serbestiyet, elde ettiği geliri ile sınırlıdır. Tüketici gelir kısıtı altında, öncelikle en fazla ihtiyaç duyduğu malı; en son olarak da en az ihtiyaç duyduğu malı ise satın alarak faydasını maksimize etme çabası sergiler. Dolayısıyla ihtiyaçların önceliğini belirleyen en önemli etken gelir düzeyi olmaktadır (Tari ve Pehlivanoğlu, 2007, s. 193).

Diğer yandan gelir düzeyi ihtiyaçlar arasında bir fayda maksimizasyonu işlevi görürken, bunu belirleme çoğu zaman başta reklamlar ve pazarlama teknikleri olmak üzere çeşitli dış etkenlerin yönlendirmesiyle gerçekleşmektedir. Bu araçlar ise kitlesel düzeyde gerçekleştirilen üretimin kitlesel tüketime dönüştürülmesinde kullanılan başrolü oynamakta, böylece günümüz dünyasında sonu olmayan arzuların temel rol oynadığı hedonist bir yapı boy göstermektedir. Nihayetinde tüketim, ihtiyaçların karşılanması meselesi olmaktan çıkmış, insan nefsinin kışkırtılması meselesine indirgenmiştir. Nefsi kışkırtılmış, satın almak ve hiçbir kurala bağlı kalmaksızın tüketmek isteğiyle hareket eden bir kişilik yapısı ortaya çıkmaktadır (Özcan, 2007, s. 139).

Görüldüğü gibi batı eksenli iktisadi yaklaşım ihtiyacı tamamen bireysel bir olgu olarak ele almaktadır. İslamî yaklaşımda ise bireysel değil daha geniş bir zemin olan sosyal bir çerçeve söz konusudur. İslam’a göre bir toplumda zorunlu ihtiyaçlarını gideremeyen insanlar bulunurken, yüksek gelir grubuna dahil bireyler ikinci ve üçüncü derecedeki ihtiyaçlarını gideremezler (Tabakoğlu, 2013, s. 289).

İslam, insanların ihtiyaçlarını, yukarıda da belirttiğimiz gibi üçlü denge prensibi çerçevesinde değerlendirir. İnsan dengesi, insan-kâinat dengesi ve insan-toplum dengesini sağlayacak kural ve kaideler ortaya koyar. Örneğin toplumu meydana getiren bireylerin gelir düzeyleri ne olursa olsun “kanaat” duygusuyla hareket etmesi istenir. Bu duygunun güçlenmesi oranında ihtiyaçlar önünde bir otokontrol sistemi kurulmuş olacaktır.

İslam’ın lüks ve gösteriş tüketiminin yanı sıra israfı yasaklaması da yine gerek ferdi gerek toplumun genelini ilgilendiren ihtiyaç kalemlerini ve miktarını belirleyici bir etki uyandıracaktır.

“Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının. Yiyin için fakat israf etmeyin, Çünkü O, israf edenleri sevmez” (A’raf Sûresi: 39:31).

Bu âyette de belirtildiği gibi, insanların giyim-kuşamları da, yeme içmeleri de haddi aşmadan, israfa düşmeden, Allah’ın emirleri dahilinde, Allah’ın rızasına kavuşmak maksadıyla gerçekleşir.

İsraf yasağını, ihtiyaç kavramına getirilen doğal bir sınır olarak kabul edebiliriz ve bu sınır dahilinde hareket etme yükümlülüğü her insanın kendi öz iradesine bırakılmıştır. Bu sınır ve çerçeve dahilinde hareket eden tüm bireyler ise, toplumda bir nevi otokontrol sistemini oluşturacaklardır. Böylece bireysel tatmin ve toplumsal refah, tüketim seviyesine ve yarışına göre değil iktisadî ahlakın hakim oluşuna göre gerçekleşecektir. Müslüman insan modelin tüketim alanında tutacağı ölçütler elde edece haz ve tatminin maksimizasyonu değil, haramdan kaçınmanın, helalinden tüketmenin, israf ve cimrilik gibi aşırılıklardan

kaçınmanın, kendinden daha muhtaç olanlarla paylaşmanın, onları koruyup gözetmenin sağladığı sınırsız manevî hazzı olacaktır (Tabakoğlu, 2013, s. 293).

Kaynakların kıtlığı konusunda da İslam'ın yaklaşımı Batılı iktisatçılardan farklıdır. Allah insanı yeryüzünde kendine halife olarak yaratmış ve kendi belirlediği sınırlar ve kurallar dahilinde istediği kadar ve istediği şekilde istifade edebilme, tasarrufta bulunma salahiyetini vermiştir.

“O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız. Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür!” (İbrahim Sûresi, 14:34).

İslam insanının önünde helaller ve haramlar vardır. Hangi ihtiyaçların hangi yol ve vasıtalarla karşılandığında helal, hangisinde haram olduğuna dair Kur'an ve Sünnette açık bilgi verilmiştir. Daha sonradan ortaya çıkan gelişmelerle ortaya çıkabilecek yeni ve farklı ihtiyaçların hükümleri ise İslam Hukukçularının içtihatlarıyla belirlenmektedir. İslam insanı helal olan malları tüketir, ihtiyaç olarak görür. Çünkü İslam, arzu ve isteklerin pis, zararlı ve kötü şeylere yönelik olmasını istememiş, onları faydalı ve güzel şeylerle sınırlamıştır (Karadağî, 2018, s. 120). Şu âyet tüketim ilkesi olarak İslam insanına ana çerçeveyi çizmektedir:

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin. Eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin” (Bakara Suresi, 2:172).

Müslüman bireyin dünyevî istek ve arzuları dinî hükümlerle sınırlandırılmıştır. Bir diğer ifadeyle Müslüman için, haram veya farz olan bir fiil konusunda tercih hakkına sahip değildir. Tercih özgürlüğü sadece mübah, müstehab ve mekruhlarla ilgili olabilir. Zira haram olan eylem yasaklandığı için yapılamaz, farz olan da emredildiği için kaçınılma (Karadağî, 2018, s. 129). Şu ayet-i kerime, haram ve farzlarla ilgili ana çerçeveyi belirlemektedir:

“Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadın için o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, o apaçık bir sapkınlığa düşmüş olur” (Ahzâb Suresi, 33:36).

Aynı bakış açısı üretim açısından da geçerlidir. Müslüman birey mal üretip para kazanırken, tasarruf yaparken kısaca tüm iktisadi kararlarını verirken helali tercih edecek, haramdan uzak duracaktır. Kısacası İslam, kapitalist iktisadi yaklaşımın önemli bir problem olarak gördüğü ve cevap aradığı “Ne üretelim? Kim için üretelim? Üretimi ve bölüşümü nasıl gerçekleştirelim” gibi temel sorulara, “Ne kazanalım? Nasıl kazanalım? Nasıl tüketelim?” gibi soruları da ilave etmek suretiyle kuşatıcı ve bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşır ve kendi temel ilkeleri çerçevesinde cevaplar sunar (Karadağî, 2018, s. 131).

İslam'ın öngördüğü bu emir ve yasakları içinde barındıran tüm ahlakî ilkelerin ekonomik davranışları sosyal adalet lehine kısıtlayan bir özelliği vardır ve kendine has bir ekonomik davranış tipi oluşturmaktadır. Mesela İslam bireye ekonomik özgürlük vermekte, ancak bunu kamunun çıkarları ile sınırlamaktadır (Sili ve Akten, 2013, s. 110, 113).

İslam toplumunda insanların ihtiyaçlarını gidermeye yetecek bir gelir düzeyinde olmaları esastır. Bu nokta ve tüketime çeşit ve miktar düzeyinde sınır konulması insanları borçlu yaşamaya; günümüzde yaygın olarak yaşanan ve ödemekte zorlanılan tüketici kredilerine yönelmesine, gelecekteki gelirleri çok daha önceden tüketmesine engel olacaktır. Tasarrufa ayrılacak gelir fazlasının aşırı ve helal olmayan tüketimden alıkonulması sayesinde, sosyal yatırımlara daha fazla kaynak aktarma fırsatı elde edilecektir (Tabakoğlu, 2013, s. 293).

İHTİYACA GÖRE ÜRETİM ANLAYIŞI

“Çağdaş” veya “Postmodern toplum” olarak nitelendirilen günüz toplumu tam anlamıyla bir “tüketim toplumu”dur. En karakteristik özelliği ise “tüketim kültürü”nü kendisi için vazgeçilmez olarak kabul etmesidir. Bu durum ise tüketimin üzerine inşa edildiği kapitalist sistemin devamı ve egemenliğini sürdürebilmesi için belirlenen bir çerçevedir (Sezgin ve Farımaç, 2016, s. 58). Zira kapitalist sistemin ana gayesi, yalnızca bireylerin temel ya da gerçek ihtiyaçlarının karşılanması değil, kitlesel üretime bağlı olarak farklı ürünleri ihtiyaç haline dönüştürerek bireyler açısından yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasını ve tüketilmesini sağlamaktır. Bu hedefe yönelik olarak artan ve çeşitlenen üretim, istek halinde olan

malların ihtiyaç haline dönüşmesine ve söz konusu ihtiyaç haline getirilmiş isteklerin sınırsız olmasına sebebiyet vermektedir (Bayhan, 2011, s. 224).

İslam iktisadı ise kitlesel üretim ve kitlesel tüketim anlayışını kabul etmez. Çerçevesini kendisinin belirlediği ihtiyaç yaklaşımının karşılığı olacak bir üretim ve tüketim fikrini uygulamaya koyar (Tabakoğlu, 2005, s. 26).

Kapitalizmin temeli olan ve kapitalist kalkınmanın esası olarak kabul edilen kitlesel üretim ve tüketim anlayışı, İslam'ın tavizsiz olarak reddettiği israfın ana kaynağıdır (Tabakoğlu, 2005, s. 167).

İsraf olgusu ve yasağı sadece bireysel tüketim için geçerli değildir. Üretimde, özellikle de kitlesel üretim yoluyla insanların emrine ve kullanımına verilen tabii kaynakların israf edilmesi de tüm insanlığa getirilen bir yasak ve sorumluluktur. Bu yasağa uymamanın ve tabiatın topyekûn tahrip edilmesinin maddî cezası ise, bu kaynaklardan mahrum kalmaktır (Tabakoğlu, 2005, s. 2167). Bu yüzden İslam, toplumu bir tüketim çılgınlığı içine atmak istemez. Ortaya çıkarmak istediği toplum tipi bir tüketim toplumu değildir. Toplumun sınırsız tüketim arzusunun israf yoluyla kamçulamak suretiyle üretimi artırmayı hedefleyen bir iktisadi gelişme ve büyüme modeli yeryüzü kaynaklarını da sorumsuzca israf edecektir. Bu anlayış ve uygulama ekonomik yapıyı da enflasyon, işsizlik, adaletsiz gelir dağılımı gibi ağır sosyo-ekonomik hastalıklarla derinden etkileyecektir. Üstelik Batılı iktisat anlayışına göre karşılaşılan iktisadî krizleri aşmanın yolu yine tüketim ve talebin sürekli canlı tutulmasına yönelik politikalar olmuştur. Bu yüzden çözüm olarak sunulan her ekonomik reçete eninde sonunda daha büyük krizleri ortaya çıkarmış ve çıkaracaktır. Küresel nitelikteki ilk kriz olan 1929 Büyük Krizi ve en son tüm dünyayı derinden etkileyen 2008 Küresel Mali Krizi'yle birlikte iki büyük kriz arasında yaşanan irili-ufaklı pek çok kriz bunun açık delilleri olarak karşımızda durmaktadır. Aşırı tüketimi ortaya koyduğu bir takım emir ve yasaklarla (israf, lüks ve gösteriş tüketimi, riba yasağı gibi) sınırlayan İslam, dengeli ve krizlerden uzak bir ekonomik yapı kurgular.

Günümüz iktisadi anlayışına göre tüketen birey ve tüketen toplum aynı zamanda bir politikanın sonucudur. Söz konusu tüketim hâkimiyetinde olan toplum yapısı büyüme temelli politikaların varlığını gösterir. Günümüz dünyasında devletler ekonomik büyümeyi bir yönüyle tüketim yoluyla desteklemektedirler. Zira bir ülke içinde tüketimin yetersiz oluşu, o ülke ekonomisinin resesyon ve işsizlik gibi krizlerle yüz yüze gelmesine sebep olacaktır (Hoeschele, 2010, s. 2-3).

İslam, talebe cevap verecek bir üretim siyasetini öngörür. Yatırım harcamaları ve sermaye birikimi böyle bir yapıda sınırlı olacaktır. Yatırım hedeflerinde öncelik ise ilmi çalışmalar, sosyal refah, savunma ve güvenliğe aittir (Tabakoğlu, 2013, s. 293). Gelir fazlalarının israf yerine teknoloji üretimine ve sosyal yatırımlara yöneltilmesi ekonomik refahı artıracak, sosyal yardımlaşma kurumlarıyla birlikte gelir dağılımında adaletsizlik ortadan kalkacaktır. Diğer yandan İslam özel mülkiyet ve servet birikimini, hukukî ve manevî ilkelerle sınırladığından servetin belli ellerde toplanmasını, bu yüzden tüketim eğiliminin düşmesini, servetin üretimden ve dolaşımdan uzaklaşıp atıl kalmasını önlemiştir. Böylece, tüketim eğilimi toplumun her kesiminde az çok farklı olmakla birlikte sürekli canlı kalacak, bu da üretim mekanizmasının sürekli işler düzeyde kalmasını sağlayacaktır (Tabakoğlu, 2013, s. 24).

İslâm'ın iktisadi yaklaşımında talep yönlü değil, arz yönlü bir iktisadi anlayış hâkimdir. Bu anlayışa göre, müteşebbis yapacağı yeni yatırımlarla artan gelirinin bir kısmını, israf ve tüketim tercihi yerine, toplum menfaatine uygun biçimde yeni istihdam alanları oluşturacak şekilde tekrar yatırımlara yönlendirir.

Bu durum reel ekonominin güçlenmesine ve büyümesine katkı sağlayacaktır. İslam'ın iktisadi anlayışında gelirinden yıllık zekâtının yanı sıra, kurban, fitre, sadaka, hibe, karz-ı hasen² gibi yollarla ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatanlar üst gelir grubundan alt gelir grubuna gönüllülüğe dayalı bir gelir transferi gerçekleştirmiş olurlar (Zâim, 1978, s. 234).

İslam iktisadında israfın yasaklanması, tutumluluk ve kanaatkârlığın teşvik edilmesi, piyasanın hareketsiz ve durağan hale gelmesi anlamına gelmez. Özellikle servetin belli ellerde birikmesi ve

² Karz-ı Hasen, güzel bir borç demektir. Allah'ın rızasını kazanmak adına bir başkasının ihtiyaçlarını gidermek anlamına gelir. Bu hareket Allah'a verilmiş bir borç olur ve Allah da o borcun karşılığını kat kat fazlasıyla öder. Şu ayet-i kerimede buyrulduğu gibi: "Allah'ın kat kat fazlasıyla geriye ödeyeceği bir güzel borcu ona verecek olan kimdir? Allah alır ve kat kat fazlasıyla verir ve hepimiz sonunda ona döndürüleceksiniz." (Bakara Sûresi, 2:245)

toplanmasının önüne geçilmesi, zekat, sadaka ve karz-ı hasen gibi yollarla birikimin ve âtil sermayenin tekrar dolaşıma girmesi sağlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslam iktisadının biriktirmeyi değil harcama ve infakı esas aldığını (Tabakoğlu, 2013, s. 294) söyleyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim, parayı tedâvülden alıkoyanlar için çok sert ifadeler kullanır. “Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanlara can yakıcı bir azabı müjdele” (Tevbe Sûresi, 9:34) buyurur.

Bu ayetten anlıyoruz ki, Allah Teâlâ, başkalarını mahrum edecek şekilde mal biriktirip depolamaya, yahut malların muayyen ellerde toplanıp bağlı kalmasına veya servetlerin sadece zenginler arasında el değiştirmesine rızâ göstermemektedir. Zira servet, harcanmak ve faydalanılmak için verilmiştir. Serveti biriktirip halkın istifadesine mani olmak yanlıştır. (Ebussuud, 1983, s. 33, 34).

Batı iktisadî görüşüne göre bakıldığında, ihtiyacı ana kriter olarak belirleyen üretim yapısı ekonomik büyümeyi ve yüksek bir üretim kapasitesine erişmeyi sağlamayacak gibi görünebilir. Ancak, geçmiş uygulamalarda, küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulduğu görülmüştür. İhtiyaçların en başında halkın beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçları bulunur. Bu yüzden tarım, küçük sanayi sistemi ve savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetlerine öncelik verilmiştir (Tabakoğlu, 2005, s. 26, 38).

İktisadi gelişmede öncelik, nüfus artışının belirlediği ihtiyaç artışına cevap verecek yeni üretim seviyesinin tutturulması hedefidir (Tabakoğlu, 2013, s. 294). Bu üretim düzeyine ulaşma ise hem bireylere, hem de toplumun sevk ve idaresinden sorumlu olan devlete bir sorumluluk olarak yüklenmiştir.

Gerçek bir Müslüman için “Veren el alan elden daima daha hayırlıdır” (Buhârî, Zekât 18; Müslim, Zekât 94-97, 106, 124) ve daha üstündür. Çalışmak ve rızkını kazanmak, her Müslümanın üzerine dinî bir vebidir.

İslam, gerek ferdî gerekse içtimâî ihtiyaçların karşılanması adına çalışmayı, sa'yi ve gayreti teşvik etmiş, hattâ emretmiştir.

Fizikî bir çabayı ifade eden “sa'y” kavramı, tüm üretim faktörlerini üretime geçirmeye yönelik sarf edilen gayreti ifade eder ve bu kavram erkek-kadın her insana bir sorumluluk olarak yüklenir. “Ve gerçekten insan için ancak kendi sa'yinin (emeğinin) karşılığı vardır” (Necm Sûresi, 53:39) ayeti bu mânâyı ifade eder. “Hiç kimse kendi emeğinin kazancından daha hayırlı bir şey yememiştir” (Buhârî, Büyü':15) hadis-i şerifinde de benzer noktaya dikkat çekilmiştir. “Mesâî” bu kelimedenden türemiştir. Kazanç karşılığı olarak ise “kesb” ve “iktisab” kavramları kullanılır. Kur'an'da geçen bu kavramlar işverenin, işçinin ve kendi işinde çalışan tüm insanların çalışmasını ve emeğini ifade etmektedir. Diğer yandan bu kavramlar hem dünya, hem ahiret ile ilgili işleri kapsar. (Erdem, 2007, s. 23).

Kur'an-ı Kerim, iyi yönde emek harcamayı teşvik ederken bunu “salih amel” olarak nitelemektedir. “İman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, halkın en hayırlısı da onlardır” (Beyyine Sûresi, 98:8) ayetinde bu duruma işaret edilmektedir.

Allah Teâlâ, insanlar dinlensinler diye geceyi karanlık; çalışıp geçimini temin etmek amacıyla onun lütfundan aramak üzere de rahmetinin bir tecellisi olarak gündüzü aydın olacak şekilde yaratmıştır (İsrâ Sûresi, 17:12; Rûm Sûresi, 21:23; Furkân Sûresi, 25:47; Kasas Sûresi, 28:73; Nebe Sûresi, 78:11). O'nun yerin altında, üstünde, denizde ve havada kısaca evrende bahşettiği çeşitli nimetler, insanların uğrunda emek sarf etmesini beklemektedir. İnsana düşen, bunların peşine düşüp onlardan yararlanmak ve yüce Yaratıcısına şükretmektir (Köse, 2016, s. 3).

Müslüman insan, Allah'a dua ederken “Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyi bir nasip ver, ahrette de iyi bir nasip ver. Bizi Cehennem azabından koru” (Bakara Suresi, 2:201) der. Allah'ın “Namaz bittiğinde yeryüzüne dağılın ve rızkınızı arayın” (Cuma Sûresi, 62:10) emrine uyarak yaşar. Müslüman, beşikten mezara kadar ilim tahsil eden, ilmin kaybolmuş bir malı olduğuna inanan, Çin'de de olsa ilim ve bilgi edinmeye çalışan, böylece bilgisini artırarak dünyevî sahada maişetini (geçimini) temin için fitrî (yaratılıştan) ve müktesep (sonradan kazandığı) kabiliyetine en uygun mesleği edinmeye çalışan insandır (Zaim, 1978, s. 228)

Bir hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: Sahabeden bazısı, işine koşan güçlü bir genç görürler ve “Keşke bu genç Allah yolunda olsaydı” derler. Bunun üzerine İslâm dininin Peygamberi Hz. Muhammed şöyle

der: “Böyle söylemeyiniz. Eğer bu genç, küçük çocuğu için işe gidiyorsa, o Allah yolundadır. Eğer yaşlı ana ve babası için işe gidiyorsa, o Allah yolundadır. Kendisi için işe gidiyorsa yine Allah yolundadır. Yok, eğer riyâ ve büyükleme için gidiyorsa, o şeytan yolundadır.” (Taberânî, 1415/1994:7/56).

Burada İslâm’ın, insanın tüm eylemlerinde olduğu gibi ekonomik faaliyetlerine de maddî ve manevî olmak üzere iki açıdan yaklaştığını hatırlatmakta fayda vardır. Bu yüzden bir üretim faktörü olan emek, İslâmî yaklaşımda sadece maddî değil, manevî yönden de ele alınmıştır (Tabakoğlu, 2005, s. 151).

Diğer yandan İslâm devletinde, devlet her ferde geçimini sağlayacağı bir iş imkânı vermekle mükelleftir. Bir diğer ifadeyle ferde, devletten ve devlet reisinde iş isteme hakkı verilmiş olmaktadır. Bu hak gereği, devletin iş talebinde bulunan ferde iş vermesi, iş bulması ve çalışmasına imkan sağlaması vazifesidir (Ebussuud, 1983, s. 36).

SONUÇ

Batılı iktisadi yaklaşıma göre insanların ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluk bulunur. Zira kaynaklar kıt, buna karşılık insan ihtiyaçları sınırsızdır ve sınırsız ihtiyaçları karşılamak üzere kıt kaynakların nasıl bölüştürüleceği meselesi iktisat biliminin en önemli problemidir.

İslâmî iktisat yaklaşımında ise ihtiyaçlar değil arzu ve isteklerin sınırsız olduğu kabul edilir. Tatmin edilecek yön insanın maddî istek ve arzuları değil, manevî yönüdür. Manevî arzu ve emelleri sonsuz olan insanın bütün yönleriyle sınırlı kabul edilen dünya hayatında tatmin olması, manevî ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildir. Bu durumda bireylerin maddî istek ve arzuları gerek dinî gerek ahlakî prensip ve kurullarla bizzat yine insan tarafından kontrol altına alınması gerekir.

İnsanın maddî dengeye ulaşması aşırılıklardan kaçınmasıyla gerçekleşir. İtidal ve adalet prensibi üzerinde hareket eder. Böylece insan, sadece bireysel fayda eksenli davranan “Homo-Economicus” vasfını değil “Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi” olma konumunu ifade eden “Homo-Islamicus” vasfını elde eder. İktisadi hayattaki davranışlarında, kendisinde yaratılıştan mevcut olan nefsinin tatmin ve menfaatlerini maksimize etme duygularını, Allah’ın emir ve yasaklarıyla makul ölçülerde düzenlemeye çalışır.

İslâmî insan için de fayda maksimizasyonu ilkesi söz konusudur. Ancak bu durum sadece dünya hayatı için değil dünya/ahiret dengesini gerçekleştireceği ve sonu asla gelmeyecek ahiret hayatını da kapsayan bir fayda maksimizasyonu manasını taşır.

İslam iktisadı, ihtiyaçların sınırsızlığı anlayışının ortaya çıkardığı kitlesel üretim ve kitlesel tüketim anlayışını da kabul etmez. İsrâf sadece bireysel tüketim için geçerli değil, üretimde, özellikle de kitlesel üretim yoluyla kitlesel boyuttaki bir israf da yasaklanmaktadır. Buradan hareketle İslam iktisadi anlayışının hakim olduğu bir dünyada üretim ve tüketim çılgınlığı olgusunun ortaya çıkması düşünülemez.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu makale 28-29 Nisan 2018 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen “Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi 2018 Bahar (ICOME’18-Spring)”da sunulan tebliğin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

KAYNAKÇA

Asutay, M. (2007). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding For An Alternative Economic System. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*. 1(2).

Bayhan, V. (2011). Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu: Tüketiyorum Öyleyse Varım, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 43 (1), 221-248.

- Burhan, N.(1984). İhtiyaç Kavramı Üzerine Düşünceler ve Kamu Ekonomisi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 38 (3-4), 17-34.
- Chapra, Ö. ve Ahmed, H. ve Yılmaz, F. ve Şah, A. (1991). *İslam Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi*. Hazırlayan: Faruk Yılmaz. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Çobanoğlu, Ş. (2013). *İslam Ekonomisi*. İstanbul: Yediveren Yayınları.
- Dilek, S. ve Küçük, O. ve Işık, S. ve Çakmak, F. (2017-1). İsrâf ve Tüketici Dengesine Yeni Bir Yaklaşım. *International Congress On Political, Economic and Social Studies*, 19-22 May 2017, Sarajevo.
- Dilek, S. ve Küçük, O. ve Özdirek, R. (2017-2). Homo Economicus Mu? İslami İnsan mı?. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 635-641.
- Dinler, Z. (2010), *İktisada Giriş*, Bursa: Ekin Basım Yayın
- Ebussuud, M. (1983), *İslâmî İktisad'ın Esasları*, Terc. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi
- Erdem, S. (2007). *İslâm Hukukunda İstihdam İlişkisi ve İstihdam Edenlerin Sorumluluğu (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkan, H. (2004), *Ekonomi Sosyolojisi*, İzmir: Barış yayınları.
- Görmüş, Ş. (2015). İslam İktisadı, İnsanlık İçin Bir İhtiyaç mı?. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*. 1(2). 161-170.
- Hoeschele, W. (2010). *The Economics of Abundance: A Political Economy of Freedom, Equity and Sustainability*. England: Gower Publishing Limited.
- Karadağî, A. M. (2018). *İslam İktisadına Giriş / Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma*, Trc. Abdullah Kahraman, İstanbul: İktisat Yayınları.
- Köse, S. (2016). İslâm Hukuku Açısından Emek. *İslâm İktisadı ve Emek*, İGİAD Yayınları, İstanbul.
- Özcan, B. (2007). Hedonizm ve Kimlik Temeline Dayalı Postmodern Tüketim Yaklaşımı. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 35, ss. 119-130.
- Sezgin, M. ve Farımaç, M. (2016). Tüketim Kültüründe Yeni Soyut İhtiyaçlar Yaratırken Televizyon Reklamlarının Rolü ve İşlevi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 55-69.
- Sili, A. ve Çürük, S. A. (2013). Bir İdeal Toplum Bileşeni Olarak İslam'ın Temel Ekonomik İlkeleri. *Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Analiz Dergisi*, Maltepe Üniversitesi Yayınları, 107-123.
- Tabakoğlu, A. (1987). *İslâm ve Ekonomik Hayat*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Tabakoğlu, A. (2005). *İslâm İktisadı – Toplu Makaleler II*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2013). *İslâm İktisadına Giriş*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Taberanî, E. S. (1415/1994). *Mucemu'l-Evsat (Tahk. Tarık b. Avedullah, Abdulmuhsin b. İbrahim)*, Daru'l-Haremeyn, Kahire.
- Tari, R. ve Pehlivanoglu, F. (2007). Kocaeli İlinde Tüketici Davranışlarının Gelir-Harcama Grupları İlişkisi Açısından Analizi (Tüketim Harcamaları Profili). *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1), 192-210.
- Zaim, S. (1978). İktisadî Faaliyetlerde İslâmî Davranış Tarzı. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7 (1-2), 227-241.
- Zaim, S. (1992), *İslâm-İnsan, Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.